

ἔνωση ζήτησε νὰ παρουσιάσει ὁ Σολωμός στοὺς «Ἐλεύθερους πολιορκημένους». Ἐδῶ οἱ ἄντρες μαθαίνουν ἀπὸ τὶς γυναῖκες καὶ οἱ γυναῖκες ἀπὸ τοὺς ἄντρες, ἐνῶ πάλι ὁ καθένας σύμφωνα μὲ τὰ ξεχωριστὰ περιστατικά πλάθοντας τὴ ζωὴ τοῦ γίνεται ἀφορμὴ ὁλοένα νὰ βαθαίνη στὸ μέρος τοῦ ἢ ἔνωση, καθὼς βρίσκει στὴ στιγμή τὴν ἀνταπόκρισίν του στὸ φέριμο, στὸ λόγο καὶ στὸ κίνημα τοῦ διπλανοῦ, γιατί σ' ὄλων τῆ ζωῆς τὸ ἴδιο τὸ ἰδιανικό, «ἡ Πατρίδα, ἡ Μεγάλῃ Μητέρα», καὶ στὰ μάτια τῆς, ὅπως «στοῦ τέκνου σύρριζα τὸ νοῦ, Θεοῦ τῆς μάννας μάτι», εἶναι φανερά τὰ πλέον ἀπόκρυφα τῆς ψυχῆς τους. Μὲ τὴν ποίησιν οἱ ἄνθρωποι φτάνουν στὴν καθαρῶτερη καὶ στενῶτερη σχέση ἀνάμεσά τους, μιὰ σχέση, ποὺ τὸ ταῖρι τῆς βρίσκουμε κάπως στὴ σχέση μάννας καὶ παιδιοῦ». ¹⁸ Ἐκτός ἀπὸ τὸ προσωπικὸ ὄψος τοῦ Ἀποστολάκη, ὁ καθορισμὸς αὐτὸς τῆς πνευματικῆς οὐσίας τοῦ ποιητῆ δὲν ἔχει τίποτε τὸ πρωτότυπο καὶ, πολὺ λιγώτερο, τὸ σκοτεινὸ καὶ τὸ ἰδιότροπο: Εἶναι μὲ προσωπικὴ γλῶσσα καὶ ἀπὸ προσωπικὴ κατάκτηση εἰπωμένη, ἡ ἑρμηνεία τῆς σχέσης ποὺ εἶχε ὁ ποιητὴς μὲ τὸν κόσμον γύρω του καὶ μέσα του σὲ ὄλες τὶς μεγάλες ἐποχὲς τῆς λογοτεχνίας. Ὁ κλασσικὸς ποιητὴς δὲν εἶναι ἄτομο, ἀλλὰ προσωπικότητα, ποὺ τὴν ἐλευθερίαν τῆς τὴν κερδίζει ἀπὸ τὴν προσπάθειαν νὰ μεταφέρει στὸ λόγο τὶς θαυμαστὰς μορφές τοῦ ἀστράφτει ἢ γύρω του ζωῆς μέσα στὴν ἴδια τὴν ψυχὴ του. Οἱ ἥρωες τῆς τραγωδίας, οἱ ἀθληταὶ τοῦ Πινδάρου, οἱ ἔφηβοι τῶν πλατωνικῶν διαλόγων, εἶναι ἰδεώδεις μορφές ποὺ προβάλλονται στὴν τραγωδίαν, στοὺς ὕμνους καὶ στοὺς διαλόγους, μέσα ἀπὸ βαθὺ καὶ ἱερὸ θαυμασμό. Πόθος ζωῆς τὶς ἀνάστησε μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ ποιητῆ καὶ πόθος ζωῆς εἶναι ποὺ τὶς προβάλλει στὸ λόγο. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ μορφές τοῦ Σολωμοῦ: Ὁ Σουλιώτης, ἡ μάννα, ὁ καλόγερος, ὁ νέος τοῦ Πόρφυρα, ὁ Κρητικὸς, οἱ Μεσολογγίτες, κλείνουν μέσα τους ὅ,τι τὸ καλύτερο εἶχε γιὰ τὸν ἄνθρωπον στὴν ψυχὴ του ὁ Σολωμός καὶ προβάλλονται ἀπὸ τὸ θαυμασμὸ γιὰ τὴν θεϊκὰ ἀνθρώπινη οὐσία τους καὶ ἀπὸ τὸν πόθο μέσα στὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ καὶ στὴν κοινωνίαν γύρω του νὰ ὑψωθεῖ ἡ τέλεια αὐτὴ μορφή τοῦ ἀνθρώπου. Μὲ ἄλλη λέξη διατυπωμένη ἡ ἐξιδανίκευση αὐτὴ εἶναι ἡ μυθοποίηση: Ὁ ποιητὴς στρέφεται μονάχα πρὸς τὸ αἰώνιο στοιχεῖο τοῦ διπλανοῦ του, καὶ ἀπομακρύνοντας ὅ,τι δῆποτε τὸ τυχαῖο ἢ τὸ τοπικὸ, δένει μέσα στὸ λόγο του τὴν αἰώνια εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ Μεσολογγίτες τοῦ Σολωμοῦ εἶναι ἐξιδανίκευση τῆς πραγματικότητος κατὰ τὸ ὅτι ὁ ποιητὴς κράτησε στὸ λόγο του μόνον τὰ αἰώνια στοιχεία τῆς πράξης τῶν πολιορκημένων, παραμερίζοντας ὅσα τυχαῖα καὶ καιρικὰ τὴ συνοκολουθοῦσαν. Γιὰ νὰ γίνῃ τοῦτο κατανοητό, φτάνει νὰ ἀντιπαραθέσει κανεὶς στὸν

«Ἐπιτάφιο» τοῦ Θουκυδίδου τοὺς Ἀθηναίους τοῦ Ἀριστοφάνη: Οἱ πραγματικοὶ Ἀθηναῖοι δὲν ἦταν βέβαια οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ κωμωδοῦ, ἀλλὰ ἐκεῖνοι ποὺ εἶδε ὁ Θουκυδίδης, παραμερίζοντας τὰ δευτερότερα καὶ κρατώντας τὸ νόημα μονάχα τῆς ζωῆς τους. Ὅχι πὼς δὲν ἦταν πραγματικοὶ καὶ οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ Ἀριστοφάνη: Γιὰ τὴν ψυχὴ ὅμως, ποὺ ἀναζητᾷ τὴν ἀλήθειαν, πραγματικότητα δὲν εἶναι ἡ τυχειότητα μέσα στὸ χρόνο καὶ στὸ χῶρον, ἀλλὰ ἡ αἰωνιότητα μέσα ἀπὸ τὸ χρόνο καὶ τὸ χῶρον. Οἱ ἔφηβοι τῆς πομπῆς τῶν Παναθηναίων εἶναι πιὸ πραγματικοὶ ἀπὸ πολλοὺς ἄλλους «πραγματικοὺς» τὴν ἴδια ἐποχὴ στὴν Ἀθήνα. Ὁ λόγος τῶν Ἑλλήνων κρατήθηκε στέρεος μέσα στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου γιατί δὲν ἔσυρε μαζί του τὰ θραύσματα καὶ τὰ ἐπιφανόμενα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ἀλλὰ γιατί ἔμεινε στὴν οὐσία τῆς, καὶ μόνον ὅταν ἔσπασε ὁ ἰδιανικὸς κόσμος στὴν ψυχὴ τοῦ Ἑλληνα καὶ ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ διαλύθηκε πάνω στὰ πράγματα τοῦ κόσμου, τότε ὁ λόγος τῶν Ἑλλήνων ἔγινε ἀποσπασματικὸς καὶ καιρικὸς, παίρνοντας ἐπάνω του τὴν καθημερινὴ πραγματικότητα καὶ χάνοντας τὸ νόημα τῆς.

Τὰ παραδείγματα αὐτὰ εἶναι, νομίζω, ἀρκετὰ γιὰ νὰ ἐπεξηγήσουν καὶ τὴν προέλευσιν καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἑρμηνείας τοῦ Σολωμοῦ ἀπὸ τὸν Ἀποστολάκη. Εἶναι ἐπίσης ἀρκετὰ, ὥστε νὰ μὴ χρειαστεῖ νὰ γίνῃ διεξοδικὸς λόγος γιὰ τὴν ἀντίθεση τῆς ἐργασίας αὐτῆς μὲ ὅ,τι ἄλλο παρουσιάστηκε ἔπειτα ἀπὸ τὸν Ἀποστολάκη ὡς μέθοδος ἑρμηνείας τοῦ Σολωμοῦ. Ὁ Ἀποστολάκης πῆγε πρὸς τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ ὡς ἄνθρωπος καὶ ὄχι ὡς περίεργον πνεῦμα. Ἡ πτωχαλαζονεία τῶν σημερινῶν Σολωμιστῶν καλύπτει, τὶς πιὸ πολλὰς φορές, σκοποὺς ἔξω ἀπὸ τὸν πόθο τῆς γνωριμίας μὲ τὸ μεγάλο ποιητὴ· εἶναι ἄλλωστε πιὰ φανερό πὼς σὲ τίποτε δὲν ἔχει προχωρήσει ἡ ζωὴ μας μὲ ὄλες αὐτὲς τὶς λεπτομέρειες ἀπὸ τὰ οἰκογενειακὰ τοῦ Σολωμοῦ καὶ τῶν γύρω ἀπὸ τὸ Σολωμό, μὲ τὶς βιβλιογραφίες καὶ τὶς παρόμοιες ἄλλες δοκησιοφίλιες. Ἄν ἔχει κανεὶς τὴν περιέργειαν νὰ γνωρίσει ποιὸς φίλος, εἶχε ὁ Σολωμός, τί ἔτρωγε, πὼς ἐντυνότανε, σὲ τί χαρτὶ ἔγραφε καὶ τί μελάνι χρησιμοποιοῦσε, εἶναι βέβαια ἀνάγκη νὰ διαβάσει ὄλους ὅσοι, ἔπειτα ἀπὸ τὸν Ἀποστολάκη, περιπλανήθηκαν σὲ παρόμοιες ματαιολογίες. Ἄν ὅμως ἔχει τὸν πόθο νὰ γνωρίσει τὸν Σολωμό, οἱ περιπλανήσεις αὐτὲς δὲν ἔχουν νὰ τὸν βοηθήσουν σὲ τίποτε, γιατί ὁ Σολωμός ἔθρεψε τὸ πνεῦμα του ἀπὸ τὶς ρίζες τῆς ζωῆς, καὶ μόνον ὅταν κανεὶς νοιάσται γιὰ τὶς ἴδιες μορφές, ποὺ νοιάστηκε ὁ Σολωμός, μπορεῖ νὰ πεῖ πὼς εἶναι στὸ δρόμον τὸν καταλάβει. Γιὰ τοὺς ἀρχαίους λογοτέχνες καὶ καλλιτέχνες ἐλάχιστα εἶναι τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ φτάσαν ὡς τὶς μέρες μας. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἐμπόδισε κάθε ποῦ ὑπῆρχαν γνήσιοι πόθοι ζωῆς, νὰ γίνονται, οἱ

άρχαιοι, θεμελιωτές ψυχών και πολιτισμών. Γιατί δεν είναι το πνεύμα της περιέργειας που ιδρύει πολιτείες και φτιάχνει ψυχές, αλλά η ασίγαστη μέριμνα για το καλό στη ζωή. Κανένας από τους σημερινούς Σολωμιστές δεν έχει βέβαια να πει πως ο πόθος γνωριμίας του Σολωμού ήταν μεγαλύτερος μέσα του από τον πόθο του Ί. Πολυλά να προσφέρει στους μεταγενέστερους την εικόνα του μεγάλου του δασκάλου. Και όμως ο Πολυλάς γνώριζε να Ιεραρχεί μέσα του τα πράγματα και, άνθρωπος ζωντανός όπως ήταν, κινήθηκε μόνο μέσα στο πνεύμα. Το ίδιο έγινε όχι από πρόθεση, αλλά γιατί ο Σολωμός ήταν για τον Πολυλά στήριγμα και οδηγός στη ζωή του. Για τις πηγές και για τα βιογραφικά — τις δύο μεγάλες σημερινές πληγές της νεοελληνικής φιλολογίας — μπορεί κανείς να γράφει ατελεύτητα, όταν θέλει να μιλήσει για ένα συγγραφέα. Κάθε ένας μας από κάποιους έχει γεννηθεί και κάποιους έχει διαβάσει. Το ίδιο το έργο όμως είναι κάτι άλλο. Και η γνωριμία με το έργο είναι ο πρωταρχικός σκοπός της φιλολογικής — και ακόμη περισσότερο όταν είναι για σύγχρονα έργα — έπιστήμης. Ο Αποστολάκης πήγε στο Σολωμό από την ανάγκη να γίνει άνθρωπος. Και γι' αυτό μόνο από την ίδιαν ανάγκη μπορεί να γραφεί ένα άλλο έργο αξιο να σταθεί πλάι στην «Ποίηση στη ζωή μας» του Αποστολάκη.

Ειδικότερος λόγος για την έρμηνεία του Σολωμού από τον Αποστολάκη δε χρειάζεται να γίνει εδώ. Το γενικό πνεύμα της το ώρισαμε ήδη. Όσο για τη μέθοδο, αυτή, καθώς προέρχεται από το γενικό πνεύμα της έρμηνείας, συνίσταται απλά και μόνο στην παροχή κάθε φορά των έννοιών που είναι αναγκαίες για να έρμηνευθεί το κάθε έργο. Κοσμοθεωρία άλλωστε και μέθοδος είναι στο βάθος το ίδιο πράγμα, γιατί η πρώτη καθορίζει πάντα κατ' ανάγκη και τη δεύτερη. Ούτε η ψυχολογία, ούτε η κοινωνιολογία και λιγότερο ακόμη η άφηρημένη αισθητική μπορούσαν να βοηθήσουν το άμεσο αυτό αντίκρουσμα ενός ανθρώπου από έναν άλλον άνθρωπο. Όπως φαίνεται από το θέμα της διδακτορικής διατριβής του, «Τό άγαθόν παρά Καντίω», ο Αποστολάκης πρωτάρχισε με άφηρημένα θέματα, γρήγορα όμως τά άφησε και πέρασε στον αισθητό λόγο της ποίησης και έφιλοσόφησε επάνω στο συγκεκριμένο αυτό ύλικό. Το ίδιο άλλωστε το θέμα της «Ποίησης στη ζωή μας» απέκλειε όλα αυτά τα μονοπάτια που τότε μόνο χρησιμεύουν, όταν είναι να αναλυθεί μία μορφή, που τα στοιχεία της δημιουργήθηκαν από κοινωνικούς και ψυχολογικούς συντελεστές ή, το πιο συνηθέστερο, όταν ο έρμηνευτής δε νοιάζεται για το ίδιο το έργο, αλλά το περιεργάζεται απέξω, στηριγμένος σε έπιτεύγματα της μόδας. Οι δροι που μέσα τους δημιουργήθηκε ένα έργο και το ίδιο το έργο είναι δύο πράγματα τε-

λείως διαφορετικά, όσο δε συναρτώνται σε μία βαθύτερη ένότητα πνεύματος. Ο χώρος και ο χρόνος για τη μεγάλη προσωπικότητα έχουν δική τους νομοτέλεια και μετασχηματίζονται μέσα στη δημιουργία της υπό μορφές που μόνο από τη σκοπιά του καθαρού πνεύματος είναι δυνατόν να κατανοηθούν. Γι' αυτό και ο Αποστολάκης δεν εργάστηκε καθόλου με έννοιες κοινωνιολογικές ή ψυχολογικές. Για τον ίδιο λόγο είναι μάταιη κάθε προσπάθεια να άθροισθεί μέσα από το έργο του ένα σύνολο κανόνων αισθητικής ή να ταυτισθεί ή αισθητική του με όποιανδήποτε από τις συστηματικές αισθητικές. Το παράδειγμα άλλωστε του Κάντ, που έγραψε λογικά όρθη αισθητική, ενώ ο ίδιος δεν ήταν σε θέση να αξιολογήσει τα έργα της τέχνης, είναι κλασσικό παράδειγμα για τη διαφορά ανάμεσα στην αισθητική και στην έπικοινωνία με το καλλιτέχνημα.¹⁹

Στο Σολωμό ξαναγύρισε ο Αποστολάκης και αργότερα, με το έργο του «Τά τραγούδια μας»²⁰ που φαίνεται να έχει το ίδιο θέμα όπως και «Η ποίηση στη ζωή μας», γιατί και εδώ, όπως και εκεί, το έργο του Σολωμού είναι που μελετάται. Στην «Ποίηση στη ζωή μας» όμως ο Σολωμός γίνεται το κύριο θέμα έπειδή είναι το κριτήριο και ο οδηγός του μελετητή, για να καθαρίσει μέσα του και γύρω του το χώρο από την τέφρα των πνευμάτων της διασποράς. Στα «τραγούδια μας», αντίθετα, ο Σολωμός δεν εξετάζεται στη σχέση του με κάτι άλλο, αλλά ως προς το ίδιο το έργο του. Στην «Ποίηση στη ζωή μας» «ο χαρακτηρισμός του Σολωμού είναι στο βάθος άξεδιάλυτα ένωμένος με την κριτική μου για τη σύγχρονη πνευματική ζωή: μπορώ να είπω βγαίνει απ' αυτή — είναι ή ολοκληρωτική για τον έαυτό μου άρνησή της».²¹ Στα «Τραγούδια μας» «άρχη και τέλος είναι το ίδιο το έργο του Σολωμού. Από την ποίηση του γεννήθηκε το έρώτημα και στην ίδια την ποίησή του βρήκε και την άποκριση».²² Το έρώτημα που λέει εδώ ο Αποστολάκης είναι για τον άγωνα του Σολωμού να κατακτήσει την ποιητική μορφή του στοχασμού του. Στην «Ποίηση στη ζωή μας» ο Σολωμός προβλήθηκε κυρίως για το πνευματικό περιεχόμενο του έργου του, για τον κόσμο των άξιων που έκλεισε μέσα στους στίχους του: στα «Τραγούδια μας» εξετάζεται ως καλλιτέχνης. «Τά διάφορα έργα εξετάζονται για χάρη δική τους, για την άξια που κλείνουν μέσα τους κι' όχι για κάτι που δείχνουν πέρ' από τον έαυτό τους: μ' ένα λόγο, φροντίζω για το όρατο στοιχείο της ποίησης κι' όχι για το άόρατο».²³

Ο πλούτος των θεμάτων και των ιδεών στην «Ποίηση στη ζωή μας» κάνει πολύ δύσκολη κάθε προσπάθεια που θα έπιζητούσε να κλείσει σε μικρή ομάδα έννοιών

τὸ ποιόν τῆς ὀρίζεται μονάχα ἀπὸ τὸ ποιόν τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι ἡ μόνη κρίση γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ, ὅπως και κάθε ἄλλου δημιουργοῦ, εἶναι νὰ δεῖχτει ἂν ὁ λόγος τοῦ εἶναι ζωὴ ἢ νεκρὸ ὕλικό, ἂν δηλαδὴ κάθε λέξη τοῦ εἶναι ἡ μόνη ἀναγκαῖα γιὰ νὰ ἐκφράσει ἐκεῖνο ποῦ θέλει νὰ πει, μὲ ἄλλα λόγια, ἂν μπορεῖ κανεὶς νὰ πατήσει στερεὰ πάνω στη λέξη και νὰ προχωρήσει ἀπὸ ἐκεῖ στη θέαση τῆς ἀλήθειας τοῦ κόσμου. Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τούτη, κάθε λέξη, ἀκόμη και ἡ πιὸ τριμμένη, εἶναι σὰν νὰ λέγεται γιὰ πρώτη φορά, σὰν νὰ ζεῖ μιὰ «καινούρια γέννηση» στὸ λόγο τοῦ ποιητῆ. «Οἱ λέξεις τοῦ George», γράφει ἕνας ἀπὸ τοὺς μαθητῆς τοῦ, «μοῦ ἦταν ἀπὸ πρὶν ὄλες γνωστῆς. Τῖς εἶχα διαβάσει στὰ βιβλία, τῖς εἶχα ἀκούσει στὸ δρόμο, τῖς εἶχα γράψει και τῖς εἶχα πει και ἐγώ. Στὰ ποιήματα ὁμοῦ τοῦ George ὄλες εἶχαν πάρει νέο νόημα. Ἦταν σὰν νὰ τῖς ἀκουγα πρώτη φορά». Ἡ αἴσθησις τούτη τῆς πρώτης δημιουργίας εἶναι ἴσως τὸ καλύτερο σχόλιο στῖς πιὸ πάνω ἀναπτύξεις.

Τὰ πλούσια παραδείγματα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ ὅπως και ἡ διεξοδικὴ θεμελίωση τῆς ἑρμηνείας τούτης ποῦ προσφέρει ὁ Ἀποστολάκης, δὲν εἶναι δυνατὸν οὔτε ὁμοῦς και χρειάζεται νὰ ξαναειπωθοῦνε ἐδῶ. Ἡ ὑποτύπωση ποῦ ἔγινε εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ δείξει πῶς ὁ Ἀποστολάκης προχώρησε ἔως τὴν καρδιὰ τοῦ λόγου τοῦ ποιητῆ και ἀπὸ ἐκεῖ εἶναι ποῦ ἐζήτησε νὰ ἑρμηνεύσει τὴν ἐκφρασί του. Πῶς ἡ θεώρησις αὐτὴ δὲν ἔχει τὸ ἀντίστοιχό τῆς στὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ τόπου μας, εἶναι ὀλοφάνερο. Τὸ βιβλίο αὐτὸ εἶναι τὸ μόνο ἔργο ἔως τώρα στὴν Ἑλλάδα ποῦ φιλοσοφεῖ γιὰ τὴ γλώσσα τοῦ ποιητῆ ἐπάνω σὲ συγκεκριμένο ποιητικὸ ἔργο.

«Τὰ τραγούδια μας» ὁμοῦς ἔχουν και ἀπὸ ἄλλη οὐσιαστικὴ μεριὰ ἐνδιαφέρον: Καθὼς μελετᾶνε τὴ γλώσσα τοῦ Σολωμοῦ μέσα στὸ χρόνο τῆς ψυχῆς τοῦ, φτάνουν τελικὰ στη σύνθεσι τῆς πνευματικῆς τοῦ πορείας, και ἔτσι μέσα ἀπὸ τὴ γλώσσα γυρίζουμε στὸ τέλος στὴν πορεία ποῦ κάνει τὸ ἴδιο τοῦ τὸ πνεῦμα ἀπὸ τὰ πρῶτα τοῦ ἀβέβαια βήματα ἔως τὴν αὐτογνωσία: Τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ, μὲ σταθερὸ κριτήριον πάντοτε τὴ γλώσσα ὡς ἐκφρασι ψυχῆς, χωρίζεται σὲ τρεῖς περιόδους: Στὴν πρώτη, στὰ «τραγούδια τῆς ἐτοιμασίας», ὁ ποιητῆς «ἀνακαλύπτει μέσα τοῦ τὴ φαντασία, τὸ αἶσθημα, και μαγεύεται μαζί τοὺς και δὲν θέλει πιὰ νὰ τ' ἀφήσει ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ: Εἶναι τὰ τραγούδια τοῦ ξεχωρισμοῦ ἀπὸ τὴν κοινωνία και ἀπὸ τὸ πνευματικὸ περιβάλλον και τῆς γνωριμίας τοῦ ποιητῆ μὲ τὸν κόσμο τοῦ ἀτόμου τοῦ, ποῦ εἶναι ἀπαραίτητη ἀρχὴ και ἐτοιμασία, ἂν εἶναι μιὰ φορά νὰ ὀριμάσει και νὰ προοδέψῃ ἡ ψυχὴ στὸν κόσμο τῆς τέχνης». ²⁸ Τὴν ἐφηβικὴ, ρωμαντικὴ τούτη περίοδο, τὴν διαδέχεται ἡ δεύτερη, μὲ τὰ «τραγούδια τῆς

ἐπιτυχίας». Σ' αὐτὴν «βλέπουμε συντελεσμένο τὸ σκοπὸ τῆς τέχνης και αὐτὴ εἶναι ἡ δημιουργία πνευματικῶν πλάσματος ἔτσι ἐμφύχου, σὰν τὰ ζωντανὰ πλάσματα γύρω μας: ὅπως δηλαδὴ τὰ δημιουργήματα τῆς φύσης. Ἔτσι και τὰ δημιουργήματα τοῦ ποιητῆ ἔχουν τὸ λόγο τῆς ὕπαρξῆς τοὺς και τῆς ζωῆς τοὺς μέσα στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ τοὺς». ²⁹ Ἀπὸ τὴν ἀνδρικήν αὐτὴ περίοδο προέρχεται μιὰ τρίτη: Ἐδῶ ἡ ἀλλαγὴ χαρακτηρίζεται «μὲ τὸ διαφορετικὸ φέρσιμο τῆς ψυχῆς, ποῦ δὲ σημαίνει μονάχα ἀλλαγὴ στὸ φέρσιμο τοῦ ὑποκειμένου, ἀλλὰ και στὸ παρουσίασμα τοῦ ἀντικειμένου. Ἄν σι' ἄλλα τὰ τραγούδια τῆς ἐπιτυχίας ὁ ποιητῆς χαίρεται μὲ τὸ ξερὸ γεγονός τῆς μορφῆς, ἂν ἡ συγκίνησή του ξεχύνεται πολὺβουη και ἀκράτητη ἀπὸ τὴν ψυχὴ τοῦ, στὸν Κρητικὸ και στὰ συγγενικά τοῦ τραγούγια ἡ συγκίνησι γίνεται βαθύτερη, σιγανότερη, ἐνῶ ἡ παρουσία τῆς μορφῆς ἀπὸ γεγονός ὑψώνεται σὲ μυστήριο, ποῦ ἔχει κυριέψει τὴν ψυχὴ τοῦ ποιητῆ και τὴν κάμει νὰ τρέμη στὰ βάθη τῆς ὀλάκερη ἀπὸ συγκίνηση». ³⁰ Ἡ ἀνοδος τούτη, ἀπὸ τὴν ἀναρχία τοῦ ἀτόμου στη θεὰ τῶν ἀντικειμενικῶν ἀξιών και ἀπὸ ἐκεῖ στη μυστικὴ τοὺς λατρεία, εἶναι ἡ πορεία ἐνός φυσικοῦ ὄντος ποῦ ἐξελισσεται βαθμιαία σὲ ἄνθρωπο. «Ποίησις εἶναι ἱστορία ψυχῆς» εἶχε πει ὁ Ἀποστολάκης. Καὶ τὴν ἀλήθεια τούτης τῆς φράσης τὴν ἀπέδειξε μὲ τὴν ἱστορία τῆς ψυχῆς τοῦ Σολωμοῦ.

Συμπλήρωμα τῆς δευτέρης αὐτῆς μελέτης γιὰ τὸν Σολωμό, ὁ Ἀποστολάκης θέλησε νὰ εἶναι ἡ κριτικὴ ἐπισκόπησι τοῦ ἔργου ἄλλων νέων Ἑλλήνων λογοτεχνῶν. Στὰ «Τραγούδια μας» ἀναλύει, ἔπειτα ἀπὸ τὸν Σολωμό, τὸ ἔργο τοῦ Κάλβου ³¹ και σὲ χωριστὴ ἐργασία, ποῦ προφανῶς προωριζόταν ἀρχικὰ νὰ ἀποτελέσει συμπληρωματικὸ κεφάλαιο στὸ βιβλίο «Τὰ τραγούδια μας», τὸ ἔργο τοῦ Βαλαωρίτη. ³² Γιὰ τῖς μελέτες αὐτῆς δὲν χρειάζεται νὰ γίνῃ ἐδῶ λόγος διεξοδικός, γιὰ τὴν οἱ θεμελιακῆς τοὺς ἔνοιες εἶναι, ἀρνητικὰ διατυπωμένες, αὐτῆς ποῦ γνωρίσαμε ἤδη στὴν «Ποίησις τῆς ζωῆς μας» και στὰ «Τραγούδια μας». Τὸ μόνο ποῦ μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ εἰδικὰ γιὰ τὸν Κάλβο, εἶναι ὅτι ἐκεῖνος ποῦ θὰ ἤθελε νὰ ἀντικρούσει τὴν ἑρμηνεία τοῦ Ἀποστολάκη, εἶναι ἀνάγκη ἢ νὰ ἐργαστεῖ μὲ τὴν μέθοδο ποῦ γνωρίσαμε ἤδη και νὰ δείξει ἔτσι πῶς ὁ Ἀποστολάκης δὲν μεταχειρίζεται σωστὰ τὰ ἴδια τοῦ τὰ κριτήρια, ἢ νὰ ἀντιπροβάλλῃ στὴ μέθοδο τοῦ Ἀποστολάκη μιὰν ἄλλη μέθοδο, ἐξ ἴσου ἱκανὴ νὰ κρίνει τὸν Κάλβο ὡς ποιητῆ. Ἐπιχειρήματα παρμένα ἀπὸ τῖς ἰδέες τοῦ Κάλβου, ἢ ἀπὸ τὴν γλωσσολογία, οὔτε νὰ δικαιώσουν, οὔτε και νὰ τὸν καταδικάσουν μποροῦνε ὡς ποιητῆ. Ἡ ποίησις εἶναι κάτι διαφορετικὸ και ἀπὸ τὴν κοσμοθεωρία και ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ συνέπεια ἐνός

συγγραφέα. Ὅσο γιὰ τὸν Βαλαωρίτη, και ἔδω ἄλλο πρᾶγμα εἶναι ὁ πατριωτισμὸς και ἄλλο ἢ ποίηση. Ἡ ἀνάλυση τοῦ ψυχικοῦ κόσμου και τῆς τεχνικῆς τῶν τραγουδιῶν τοῦ Βαλαωρίτη δείχνει πὼς ὁ Βαλαωρίτης δὲν ἦταν ποιητής. Ἄλλο, ἂν ἦταν ἐνθουσιώδης ὕμνητής τῆς ἐθνικῆς μας ἱστορίας και ἐθνικὸς ἀγωνιστής. Ὅπως οἱ ποιητικὲς του ἀστοχίες δὲν θίγουν τὴ δράση του τὴν ἐθνική, ἔτσι και ἡ ἐθνική του δράση δὲν δικαιώνει τίς ποιητικὲς του ἀστοχίες. Εἶναι εὐκόλη δουλειὰ νὰ λέγεται πὼς ὁ Ἄποστολάκης ἔβριξε ἓνα ἀπὸ τὰ εἰδῶλα τοῦ ἔθνους ἢ νὰ μαζεύει ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ Βαλαωρίτη τίς ἰδέες του και νὰ τίς προβάλλει ὡς αἰσθητικὸ ἐπιχείρημα· τὸ δύσκολο εἶναι νὰ ξαναπιάσεις ἓνα-ἓνα τὰ τραγούδια του και νὰ δικαιολογήσεις τὰ χαρακτηριστικά τους. Τελικὰ ἄλλωστε μιὰ τέτοια ἐργασία κάθε ἄλλο θὰ εἰδειχνε παρὰ πὼς ὁ Βαλαωρίτης εἶχε ἐπικοινωνήσει ἀληθινὰ μὲ τίς μορφές ποῦ βάλθηκε νὰ τραγουδήσει, ὅπως εἶχε ἐπικοινωνήσει και εἶχε ταυτισθεῖ μαζί τους ὁ Σολωμός. Γιατί οἱ ἀνάμιχτοι ἀφροὶ πατριωτισμοῦ και ἐρωτισμοῦ, οἱ νεκροφιλίες, ἡ λεπτομερειακὴ περιγραφή τῶν ἐξωτερικῶν βασάνων χωρὶς τὸ ἀνάλογο βάθος ψυχῆς, τὸ αὐθαίρετο ἐμφύχωμα λογιῆς-λογιῆς ἀντικειμένων, ἡ εὐχαρίστηση μὲ τὸ φριχτὸ, ἀνατριχιαστικὸ, σιχαμένο, μ' ὅ,τι τέλος θυμίζει μνήμα, πτώματα και σκουλήκια, οἱ ὑπερβολές, και ὅλα τὰ ὑπόλοιπα τυπικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν τραγουδιῶν τοῦ Βαλαωρίτη, ὅπως τὰ διαπιστώνει ὁ Ἄποστολάκης,⁴⁴ ποῦ πολὺ ἀμαυρώνουνε παρὰ ποῦ δοξάζουνε τὴν ἐθνική μας ἱστορία. Γιατί μὲ τὴν ψεύτικη ὑπερβολή και μὲ τὸν βιασμὸ τῆς κοινῆς ἐμπειρίας τοῦ ἀνθρώπου, τὸ ψυχικὸ μεγαλεῖο τῶν ἀγωνιστῶν, ποῦ εἶναι βεβαιωμένο ἀπὸ τὴν ἱστορία, γίνεται ἀπίθανο κι ἀπίστευτο. Ἡ προβολή τους μέσα ἀπὸ τὸ λόγο μιᾶς καρδιᾶς ποῦ ἔφτασε μπροστὰ τους μὲ τὸν πόθο τῆς σωτηρίας της, εἶναι αὐτὴ και μόνη ἱκανὴ νὰ τοὺς δοξάσει και νὰ τοὺς κρατήσει μέσα στὸν κόσμον τοῦ πνεύματος ἀθάνατους.

Μὲ τὴ μελέτη τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν ἀνοίχθηκε καινούριος τομέας στὴν συγγραφικὴ δραστηριότητα τοῦ Ἄποστολάκη, μὲ πρῶτο καρπὸ τὰ «Δημοτικὰ τραγούδια».⁴⁵ Τὸ θέμα μένει πάντα τὸ ἴδιο, ἡ ἀναζήτηση τῆς ἰδανικῆς μορφῆς τοῦ ποιητῆ, ἀλλάζει ὅμως τῶρα τὸ ὕλικὸ τῆς μελέτης. Πλάϊ στὸ Σολωμὸ, ποῦ ἔφτασε νὰ στερεώσῃ τὴν ψυχὴ του μέσα ἀπὸ τοὺς δρόμους τοῦ πνεύματος, ὁ Ἄποστολάκης τοποθετεῖ τὸν λαϊκὸ τραγουδιστῆ, ποῦ πλάθει τὴ στερεότητα τοῦ λόγου του μέσα ἀπὸ τὴ στερεότητα τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς του. Ὅπως ὁ Σολωμός ἐδημιούργησε τίς μορφές τῆς ποίησής του ἀπὸ τὸν ἀνόπνωτο πόθο του νὰ γνωρίσῃ τὸν ἀνθρώπον, ἔτσι και ὁ λαϊκὸς τραγουδιστῆς ἐδημιούργησε τίς μορφές τῆς ποίησής

του ἀπὸ τὴν κατάφαση τῆς ἀνθρωπιᾶς. Σὲ μιὰν ἐποχὴ ποῦ ὁ πρῶτος τυχαῖος ἀνεκέρυσε μεγάλο ποιητῆ τὸ στιχοπλόκο, ποῦ ὕψωναν στοὺς ἀρρωστιαρικοὺς ὤμους τους ἡ κούφια φήμη, ὁ κομματικὸς δημοτικισμὸς, οἱ ξενόφερτες τεχνοτροπίες και τὸ πνεῦμα τῆς «ομάδας», ὁ Ἄποστολάκης ἔβριξε στὴ ζωὴ τοῦ τόπου μας τὸ γνήσιο λόγο τῆς ποίησης τοῦ Σολωμοῦ και τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν. Ἐδῶ εἶναι ὅλα ἀληθινὰ: Ἡ γλῶσσα δὲν πλάστηκε ἀπὸ γραμματικούς, ἀλλὰ ἀπὸ πόθο ζωῆς· ὁ ψυχικὸς κόσμος δὲν εἶναι μαζώματα ἀπὸ διαβάσματα ἢ ἀπὸ ἀνεμιαίους συναίσθηματισμοὺς, ἀλλὰ σταθερὸ σύνολο ἀξιών. Και ὁ ποιητής δὲν εἶναι τὸ ἄτομον ποῦ ξεφτίζει τὴ ζωὴ μὲ τίς ὀργανικὲς ἢ ψυχικὲς ἀνωμαλίες του, ἀλλὰ μιὰ προσωπικότητα ποῦ ἀγωνίζεται νὰ γνωρίσῃ τί εἶναι και γιατί εἶναι στὸν κόσμον. Στὸ βάθος λοιπὸν οἱ μελέτες γιὰ τὸ Σολωμὸ και γιὰ τὸ δημοτικὸ τραγούδι ἔρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια πηγή. Ἐκεῖνο ποῦ ἀλλάζει εἶναι τὸ ὕλικὸ τῆς μελέτης. Ὅπως ὅμως γύρω ἀπὸ τὸν ἀνθρώπον τοῦ Σολωμοῦ εἶχαν συσπειρωθεῖ κατὰ καιροὺς λογιῆς-λογιῆς λογοτεχνίτες, ποῦ μὲ τὴν παρουσία τους ἀμαύρωναν τὴν εἰκόνα τῆς μορφῆς του, ἔτσι και στὸ δημοτικὸ τραγούδι ἐπάνω εἶχαν ἐπικαθῆσει κατὰ καιροὺς προσθήκες, διορθώσεις και λογιῆς-λογιῆς ἄλλες λόγιες ἐπεμβάσεις, ποῦ μὲ τὴν παρουσία τους συσκοτίζαν και συσκοτίζουν τὸ πραγματικὸ τραγούδι τοῦ λαοῦ. Και ὅπως, γιὰ νὰ φτάσῃ στὴν καθαρὴ μορφή τοῦ ἀνθρώπου μέσα ἀπὸ τὴν ποίηση τοῦ Σολωμοῦ, χρειάστηκε ὁ Ἄποστολάκης νὰ ἐπεκταθεῖ στὸν αὐστηρὸ διαχωρισμὸ τῆς σοφίας ἀπὸ τὴ σοφιστεία, ἔτσι και γιὰ νὰ φτάσῃ στὴν ψυχὴ τοῦ λαϊκοῦ τραγουδιστῆ χρειάστηκε νὰ τὸ ἐλευθερώσῃ ἀπὸ τίς ἐπεμβάσεις τῶν λογίων συλλεκτῶν του. Μόνον ποῦ τούτῃ τὴ φορὰ τὰ κριτήρια τοῦ διαχωρισμοῦ ἔχουν περισσότερο πειθῶ ἀπὸ ὅ,τι γιὰ τοὺς λογοτεχνίτες: Γιατί ἐκεῖ τὰ κριτήρια, αἰσθητικὰ καθὼς εἶναι, μπορεῖ, ἀπὸ ὅσους δὲν ἔχουνε τὴ δυνατότητα νὰ ἴδουν τὴν ποίηση ὡς πνεῦμα, νὰ εἰπωθοῦνε ὑποκειμενικὰ ἢ νὰ ἀναχθοῦν σὲ μιὰ προσωπικὴ κοσμοθεωρία. Στὸ δημοτικὸ τραγούδι ὅμως ἡ ἀντίρρηση αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ προβληθεῖ, μιὰ και τὰ κριτήρια εἶναι παρμένα μέσα ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ δημοτικὸ τραγούδι. Ἐτσι ὅμως ἡ μελέτη τοῦ Ἄποστολάκη ἔγινε κατ' ἀνάγκην σὲ δυὸ κατευθύνσεις, γιατί ἐνῶ ζητοῦσε νὰ ἐλευθερώσῃ τὸ δημοτικὸ τραγούδι ἀπὸ τὰ ἐπιπρόσθετα λόγια στοιχεῖα του, ἔπρεπε μαζί νὰ ὀρίσῃ κι ὅλα τὴ διαφορά τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ ἀπὸ τὸ λόγιον τέχνασμα. Τὸ δημοτικὸ τραγούδι ἦταν ἔως τότε ἡ θέμα λαογραφικῶν και ἱστορικῶν μελετῶν ἢ θύμα ἀνυπεύθυνης ὀρασιολογίας. Αἰσθητικὴ μελέτη του δὲν ὕψηρε καμμιὰ, γι' αὐτὸ και ὁ Ἄποστολάκης ἔπρεπε νὰ δουλέψῃ ταυτόχρονα και πρὸς τίς δυὸ κατευθύνσεις. Στὸ πρῶτον μέρος τῶν «Δημοτικῶν

τραγουδιών» εξετάζει τη «Συλλογή» του Ζαμπέλιου και τις «Έκλογές» του Πολίτη, σε χωριστά βιβλία αργότερα τη «Συλλογή» του Άραβαντινού,⁵⁵ και το «Τραγούδι της Άγια Σοφιάς»⁵⁶ στις διάφορες παραλλαγές του, φαίνεται δε πώς είχε σκοπό να απλώσει αργότερα την έρευνά του και σε άλλες συλλογές. Η μελέτη του για το «Κλέφτικο τραγούδι»⁵⁷ είναι πιο πολύ αισθητική μελέτη παρά κριτική των πηγών, μ' όλο που δεν λείπει και αυτή, ενώ «Ο Κρουστάλλης και το δημοτικό τραγούδι»⁵⁸ είναι αντιπαράθεση του γνήσιου δημοτικού τραγουδιού και της διαστροφής του. Τα δημοσιεύματα αυτά είναι κριτική της παραδόσεως των δημοτικών τραγουδιών, με κριτήρια βγαλμένα από το δημοτικό τραγούδι. Φαινομενικά η μέθοδος αυτή έχει μέσα της μια λογική αντινομία, γιατί τα κριτήρια της επιλογής του γνήσιου κειμένου είναι παρμένα από το ίδιο το κείμενο. Ουσιαστικά όμως η αντινομία αυτή δεν υπάρχει, γιατί το λόγο και το λαϊκό δημιούργημα έχουν μεταξύ τους θεμελιακές διαφορές και στη γλώσσα και στην τεχνική και στο γενικό τους πνεύμα. Το δημοτικό τραγούδι, για ν' αναφέρω μερικές από τις πολυάριθμες διαπιστώσεις του Άποστολάκη, δεν έχει χασμωδίες, λέξεις από την καθαρεύουσα, μεγάλα λόγια ή περιττολογία θέματα, όπως του πουλιού που μιλάει, χρησιμοποιούνται όταν είναι να φανερωθεί κάτι σημαντικό, ή επανάληψη δεν ξαναλέει το ίδιο το πράγμα παρά φέρνει ολοένα πιο κοντά ώσπου στο τέλος το φανερώνει, ή αφήγηση ενός περιστατικού μιλάει από μόνη της και δεν χρειάζεται να μπαίνει στη μέση ο ποιητής και να κόβει την ιστορία με το αίσθημά του, οι αριθμοί δεν μπαίνουν για τη μαθηματική ή λογική αξία που έχει ο καθένας σχετικά μ' έναν άλλο, παρά για την αισθητική τους ζωντάνια, ο τοπικός προσδιορισμός είναι πάντα στην αρχή, γιατί ορίζοντας ο δημοτικός ποιητής τον τόπο είναι σαν να ξεχωρίζει δ,τι έχει να μάς διηγηθεί, από τον άλλο κόσμο, ο τόπος και ο χρόνος δεν παρουσιάζονται αφήρημένοι, όπως στα μαθηματικά, παρά πάντα σφιχτά ένωμένοι με κάποιο περιεχόμενο, με κάποιο περιστατικό — όλα τοῦτα, διαλεγμένα τυχαία έδω ανάμεσα σε πολυάριθμα άλλα που αναπτύσσει ο Άποστολάκης, αποτελούν κύρια γνωρίσματα του δημοτικού τραγουδιού και βοηθάνε έτσι να αποχωριστούν οι λόγους προσθήκες. Ένας συστηματικός επιστήμων θα ζητούσε βέβαια όλες αυτές οι σκόρπιες διαπιστώσεις στα διάφορα βιβλία του Άποστολάκη για τα δημοτικά τραγούδια να αυτονομηθούν από τη σύνδεση μαζί τους κριτική των συλλογών και να καταγραφούν σε έναιο σύστημα ποιητικής του λόγου του λαού. Τοῦτο θα ήταν βέβαια πολύτιμο, αλλά δεν ήταν εύκολο να γίνει από τον Άποστολάκη, που προχωρούσε αδιάκοπα στο θέμα του και συ-

νεχώς το έπλουτιζε με καινούριες διαπιστώσεις. Το «Κλέφτικο τραγούδι» αποτελεί από την άποψη τούτη σημαντικώτατη πρόοδο, που τη συνείδησή της την έχει και ο ίδιος ο Άποστολάκης: «Έδω, κοντά στην κριτική των κειμένων, που είναι το πρώτο μέρος της μελέτης, γίνεται ξεχωριστός λόγος για το πνεύμα και για την τέχνη του κλέφτικου τραγουδιού, ενώ άλλοτε δ,τι γενικό είχα σκεφθῆ, το έλεγα άπάνω στην κριτική του κειμένου. Μεγαλώνει, τώρα, βέβαια, η ξαστεριά.»⁵⁹ Μέσα όμως στη φύση του θέματος παρά στον ίδιο τον Άποστολάκη βρίσκεται η άδυναμία να κατασκευασθεί μια ένιαία χαρακτηρισολογία του δημοτικού τραγουδιού, όπως αυτή που θα ζητούσε ο συστηματικός επιστήμων, γιατί ο θεωρητικός λόγος δεν θα μπορούσε να κλείσει μέσα του το εύρος της ζωής που έχουν τα δημοτικά τραγούδια: το εύρος τουῦτο θα μπορούσε να αποδοθεί και πάλι μορφικά, με ένα άλλο καλλιτέχνημα που θα ήταν ριζωμένο στο ίδιο έδαφος ζωής, όπως και τα δημοτικά τραγούδια, αλλά και που θα το θεωρούσε από τη σκοπιά τώρα του πνεύματος. Αυτό επέζητησε να πραγματοποιήσει ο Σολωμός και αυτού του μόχθου δόσημα είναι τα αποσπάσματα των τραγουδιών της τελευταίας του ποιητικής περιόδου. Άλλά και έτσι όμως, με τις σκόρπιες παρατηρήσεις του, ο Άποστολάκης έφερε ξανά στη ζωή μας το λόγο του δημοτικού τραγουδιού και έδωσε τη δυνατότητα, σε όσους θα ήσαν άξιοι να επικοινωνήσουν με το πνευματικό αυτό λογάρι, να βαθύνουν τη σκέψη τους και να όμορφύνουν την ψυχή τους.

Τούτο δεν έχει άπλή φιλολογική σημασία, όπως θα είχε αν κανένας άλλος μάς έδινε τα μέσα να γνωρίσουμε μιάν οποιαδήποτε από τις μορφές της ιστορίας του πνεύματος. Έχει έπιπλέον και σημασία έθνική, γιατί μελετώντας το δημοτικό τραγούδι, βαδίζουμε στο δρόμο της έθνικής μας αυτοσυνειδησίας, της γνωριμίας του έλληνικού έαυτού μας. Ο Άποστολάκης έπίστευε πως περισσότερο από δ,τι ο κλασσικός έλληνικός πολιτισμός, ο νέος έλληνικός είναι που μπορεί να μάς δώσει θεμέλια παιδείας, και τις απόψεις του αυτές τις κράτησε με συνέπεια και με βαθύτητα πνεύματος. Δεν ήταν όμως ο πόθος έλληνογνωσίας που τον έφερε στη μελέτη του δημοτικού τραγουδιού, γιατί και η παιδεία της έποχής του και η γενικότερη εξέλιξη του νεοελληνικού πολιτισμού σε λιγοστούς έδωσε το δώρο να θρέψουνε τη νιότη τους με το δημοτικό τραγούδι: «Το θέμα της μελέτης είναι τα τραγούδια του λαού, όπως τα γνώρισα από τις συλλογές. Για γνωριμία ζωής ούτε λόγος να γίνεται και η περίσταση έλειπε και η ανατροφή του σχολείου και της κοινωνίας τ' αποξένωνε και τα πήγαινε μακριά μου. Κι αν ποτέ, σε πανηγύρι, τύχαινε ν' άκουσῆ δημοτικό τραγούδι, ούτε αὔτιά είχα και το

έσωτερικό μου ήτανε αδιάφορο. Άργά, πολύ άργά, όταν είχε πιά ξυπνήσει ή σκέψη κι άρχισα να λογαριάζω τὰ πλούτη ή τή φτώχεια τής ζωής, κ' εκείνης που ήτανε κληρονομιά καθώς κ' εκείνης που έρχότανε απ' έξω από τόν κόσμο κι από μέσα από τὰ έσωτάτα του είναι, τότε μονάχα άνανοήθηκα πως τὰ δημοτικά τραγούδια ήτανε ζωή λαχταριστή, που τήν είχα στερηθεί για κακό δικό μου· είχε πιά ξεραθεί ή πηγή με τὸ γλυκύτερο νάμα του κόσμου, ή πηγή από τὰ περασμένα». «Αλλά και έτσι, από τὸ δρόμο του πνεύματος που πήρε για να φτάσει στο δημοτικό τραγούδι ὁ Ἀποστολάκης, κατέκτησε έλληνικές, αίσθητικές και πνευματικές αξίες από τις μεγαλύτερες που έδωσαν στον νέο έλληνισμό οι πνευματικοί του άνδρες. Ἡ σπορά τούτη βέβαια δεν κάρπισε άκόμη και δε φαίνεται πως είναι εύκολο να καρποφορήσει μιάν ήμέρα. Τὸ χῶμα τὸ σημερινὸ είναι άκόμη πιδ άχαμνὸ από ὅ,τι στα χρόνια τής νιότης του Ἀποστολάκη, γιατί ενώ τότε οι φορεῖς τής παιδείας, ὅσο κι αν δεν γνώριζαν τόν κόσμο του δημοτικού τραγουδιού, τὸν άγαπούσαν ὅμως και τὸν έσέβονταν, οι σημερινοί, μ' ὄλο που λένε πως τὸν ξέρουνε και πως τὸν άγαπούνε, τὸν έχουνε καλύψει με λάσπη. Κανένας από τους Ἀττικιστές δεν είχε κάνει με τὸ δημοτικὸ τραγούδι τις άνοησίες του Κρυστάλλη και πολύ λιγώτερο βέβαια είχε διανοηθεί να άναμίξει, ὅπως γίνεται σήμερα, τις κακομοιρίες τις δικές του, τις πολιτικές του πεποιθήσεις ή τὰ άποφόρια του εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ με τήν φύση του δημοτικού τραγουδιού. Χίλιες φορές καλύτερα να έμενε θαμμένος ὁ θησαυρὸς τής ψυχής του λαοῦ παρά να γίνει άντικείμενο λογοτεχνικής έπεξεργασίας από τους σημερινούς γυρολόγους που σηκώνουν ὁ καθένας στην πλάτη του κι από μιὰ πινακίδα φερμένη από τους άνέμους τής έποχής. Ὅσο ὅμως δύσκολα κι αν είναι τὰ χρόνια, ή έργασία του Ἀποστολάκη για τὸ δημοτικὸ τραγούδι δεν θα πάει χαμένη. Γιατί δεν είναι τυχαία ή άτομική ιδιοτροπία που τήν έδημιούργησε, αλλά ή θετική στροφή πρὸς τή μορφή του άνθρώπου και πρὸς τήν ψυχή τής Ἑλλάδας. «Συνεργὸς τής αλήθειας» και έδω ὁ Ἀποστολάκης, προσεκόμισε στην Ἑλλάδα τή μορφή τής ψυχής της. Και ή προσκομιδή αὐτή έχει από μόνη της τήν εὐλογία του Θεοῦ.

Ἀπό τήν ύψηλή τούτη σκοπιά του άνθρώπου ὁ Ἀποστολάκης έκρινε ὄχι μόνο τή λογοτεχνία, αλλά και τὰ σπουδαιότερα άλλα φαινόμενα του πνευματικοῦ πολιτισμοῦ τής νέας Ἑλλάδας. Στα βιβλία του, από τὸν «Βίο του Θωμά Καρλάιλ» έως τὸ «Κλέφτικο τραγούδι», υπάρχουν πολυάριθμες άναφορές σε θεμελιακές έκδηλώσεις τής ζωής μας· σημασία δεν έχει αν συμφωνεί κανείς ή διαφωνεί είτε με μερικές από αὐ-

τές, είτε και με ὅλες μαζί. Ἐκείνο που θέλησε ὁ Ἀποστολάκης, ήταν να κρίνει τὰ ἐπὶ μέρος φαινόμενα από τή γενική σκοπιά του πνεύματος. Γι' αὐτὸ και ή άποδοχή ή ή αντίκρουσή τους θα έχει σημασία μόνο όταν γίνει είτε από τήν ίδια, είτε από μιάν άλλη — αν υπάρχει — τὸ ίδιο γενική πνευματική αρχή. Ἰδέες για μερικώτερα ζητήματα μπορούμε να έχουμε ὄλοι μας. Ἀξία ὅμως και αλήθεια παίρνουν οι Ἰδέες αὐτές όταν πηγάζουν από συνείδηση που έχει Ιεραρχήσει μέσα της τὰ πράγματα και που έχει έτσι τή δυνατότητα να άνάγει τὰ φαινόμενα στην άντικειμενικότητα του νοήματος τους. Με τὰ κριτήρια αὐτά άντιμέτωπισε ὁ Ἀποστολάκης τή νεοελληνική λογοτεχνία, τή λαογραφία, τὸ δημοτικισμό, τήν λόγια παράδοση, τήν προσπάθεια έπιστημονικής μελέτης τής νεοελληνικής λογοτεχνίας, τήν έπικοινωνία των Ἑλλήνων με τὸ έξωτερικό και πολυάριθμα άλλα φαινόμενα τής ζωής στην Ἑλλάδα. Να επαναληφθοῦν έδω οι γνώμες του για ὅλα τούτα τὰ θέματα, οὔτε εύκολο είναι, οὔτε και νόημα θα είχε. Μερικές από αὐτές δεν χρειάζεται πιά σήμερα να λέγονται (ὅπως π. χ. ή κριτική των Ἰδεών που έφερε στην Ἑλλάδα ὁ Σκληρός), γιατί οι έκδηλώσεις στις ὁποῖες αναφέρονταν έχουν δημιουργήσει πιά σταθερές καταστάσεις· άλλες (ὅπως ή κριτική τής λόγιας παράδοσης) ήχουνε σήμερα υπερβολικά, (μπροστά στα κακά που φέρανε εκείνοι που ήλθαν ὡς διάδοχοι του λογιοτατισμοῦ)· άλλες πάλι (ὅπως ή έπίκριση τής λαογραφικής έπιστήμης) είναι προφανῶς πολύ τολμηρές. Οι Ἰδέες ὅμως που άνέπτυξε ὁ Ἀποστολάκης γύρω από τήν έπιστημονική κίνηση στη χώρα μας είναι από εκείνες που θα πρέπει να τις έχουμε αδιάκοπα μπροστά μας και που με ὅσα και αν γίνουνε ή αν είπωθοῦνε δεν θα χάνουνε ποτέ τήν ισχύ τους». Οι Ἰδέες άλλωστε τούτες είναι μαζί και ή έρμηνεία τής πνευματικής συνεισφοράς του Ἀποστολάκη στον τόπο μας και στην έποχή μας. Ἐμεις έδω στην Ἑλλάδα δεν μπορούμε να έπιζητήσουμε ή συμβολή μας στην έπιστήμη να έχει τὸ ίδιο νόημα με τήν έπιστήμη στις άλλες χώρες. «Χωρίς να μάς κατοφανή, πρέπει να έχουμε τὸ θάρρος να ὁμολογήσουμε πως ὁ τόπος μας με τήν έπιστήμη του είναι ή απόμακρη άχτή, ὅπου φάνουν τὰ κύματα τής ξένης σοφίας και ξεψυχάνε... Ὁ Ἕλληνας έπιστήμονας είναι τὸ τέλος τής ξένης κι ὄχι ή αρχή τής δικής μας σοφίας». Τι είδους θετική έπιστήμη μπορεί να καλλιεργηθεί έδω στην Ἑλλάδα, όταν λείπουν τὰ έπιστημονικά εργαστήρια, αλλά και τὰ προβλήματα που άλλοῦ ανακύπτουν μέσα από τήν πολύχρονη, πολυπρόσωπη και άμεση έπικοινωνία με τὰ ίδια τὰ πράγματα; «Πῶς μπορεί να είναι σε θέση ὁ Ἕλληνας έπιστήμονας μερικές φορές να γράψη για τὰ δυσκολώτερα προβλήματα τής ξένης έπιστήμης, αὐτὸ δε σημαίνει τίποτε· μιὰ φορά:

τή δυσκολία τους ποτέ του δέν τήν αντίκρουσε, τὰ ἤρε λυμένα κι' ἔτσι λυμένα τὰ δίνει καί στούς ἄλλους. Ἡ δύναμή του φτάνει μονάχα δσο γιά νά δείξη τίς κατάχτησες, ὅπως λένε, τῆς ἐπιστήμης, τίς νίκες τῆς, τίς στενοχώριες τῆς ὁμῶς, τίς ἀπελπίσεις, τόν ἀγῶνα, τόν ἐχθρό δέν τόν δείχνει· διαλαλεῖ μονάχα τὸ γνωστὸ καί σκεπάζει τὸ ἀγνωστο, φανερώνει τὴν ἐξήγηση καί κρύβει τὴν ἀπορία». Ὅχι πῶς δέν μπορεῖ νά γίνει καί ἐδῶ θετική ἐπιστήμη. Ἀξία ὁμῶς θά ἔχει, ὅταν θά προσανατολιστεῖ ἄμεσα στή δική μας πραγματικότητα καί ὅταν θά εἶναι ἀπάντηση σέ προβλήματα πού βγαίνουν ἄμεσα ἀπὸ τὴ δική μας ζωὴ: «Πρέπει νά τὸ νοιώσουμε πῶς μονάχα σάν ἀρχίσουν οἱ Ἕλληνες ἐπιστήμονες νά δουλεύουν πραγματικά τὴν ἐπιστήμη τους γιά τοὺς Ἕλληνες μπορεῖ κανεὶς νά ἐλπίζη καλλιτέρεψη». Τί σημαίνει ἡ φράση τούτη, θά τὴν καταλάβει ὁ ἐπιστήμων ὀρθά, ὅταν ρωτήσῃ τὸν ἑαυτό του τί ἐνδιαφέρει τὸν ἴδιον καί τὸν τόπο του τὸ θέμα πού δουλεύει κάθε φορὰ καί ὅταν, τότε ἀκόμη περισσότερο, ἴδει τὴν προσωπικὴ σχέση πού ἔχει μὲ τὸ θέμα του, ξεχωρίζοντας ἔτσι, πῶς ἕνα εἰδικὸ ἐρώτημα πηγάζει ἀπὸ ἐνιαῖα σύλληψη τοῦ ὅλου καί πότε γράφεται γιά νά ἐξυπηρετήσῃ δευτερώτερους, ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη σκοπούς. Οἱ ἐπιστήμες πού μποροῦν ἐδῶ στήν Ἑλλάδα νά καλλιεργηθοῦν μὲ ἀπόδοση καί μὲ ἀλήθεια εἶναι οἱ ἀνθρωπιστικές, γιατί μόνο αὐτὲς πηγάζουν ἀπὸ μεγάλη παράδοση καί μόνον αὐτὲς μποροῦν νά ἀπαντήσουν στὸ κύριο ἐρώτημα τῆς αἰώνιας ἐλληνικῆς ζωῆς, στὸ ἐρώτημα τοῦ τί εἶναι ὁ ἀνθρώπος. Ἡ ἐλληνικὴ φιλολογία, μὲ τὸ γενικώτερο περιεχόμενο τῆς λέξης, ὡς μελέτη τῆς ἱστορίας τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ καί ἡ φιλοσοφία, ὡς ἡ μέθοδος μελέτης τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι δυὸ ἐκφράσεις τοῦ πνεύματος πού ἐδῶ στήν Ἑλλάδα καί μόνο ἐδῶ μποροῦν νά καλλιεργηθοῦν μὲ ἀπόδοση καί μὲ ἀλήθεια. Ἔτσι ἄλλωστε ἡ Ἑλλάδα θά ξαναπάρει τὴ θέση πού κρατοῦσε καί πού μπορεῖ πάντα νά κρατάει στήν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ, ἂν γίνει δηλαδή ὄχι τὸ ἀπόηχο τῶν ξένων προβλημάτων, ἀλλὰ ὁ φύλακας καί ὁ δημιουργὸς τῆς ἀρετῆς τοῦ ἀνθρώπου, πού μόνη τὴν ὕψωσε ὡς σήμερα ὀρθὰ ἀνάμεσα στὰ ρέματα τῶν χρόνων καί τῶν λαῶν. «Στὴν Ἑλλάδα, δέν πρέπει νά τὸ κρύβουμε, ἐπιστήμονας ἀληθινὸς μόνον στή φιλολογία μποροῦσε νά γίνῃ καί νά ὑπάρξῃ γιατί ἡ σχέση μας μὲ τοὺς ἀρχαίους ἦταν ἕνα ζήτημα τῆς πραγματικῆς ζωῆς τοῦ τόπου, πού—κρίμας—τώρα μὲ τίς διαφορὲς νεωτεριστικὲς κινήσεις πάει νά λείψῃ, χωρὶς νά μῆ καί τίποτε ἄλλο στή θέση του. Τὴν καλλιέργεια τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν ὁ τόπος ἀκόμη δέν τὴ σηκώνει... Γιατροὶ καί νομικροὶ γίνονται γιά ὠφέλεια, ἐνῶ φυσικοὶ ἐπιστήμονες σάν ἀρχοντοχωριάτες στολίζονται καί σκανδαλίζονται τὸν κόσμον... Ἡ λαογρα-

φία στὸν Πόλιτη ἦταν ἡ ὕψηλὴ κορυφὴ τῆς ζωῆς, πού ἔφτασε μὲ τὸν πόθο του νά γνωρίσῃ τοὺς ἀρχαίους· ἦταν ἡ ζωντανὴ ἀπόκριση ἐνὸς ἀντρα σὲ ζωντανὴ ἐρώτηση τῆς ζωῆς του... κι' ἔτσι ἀπ' ἄλλο δρόμο ἀπὸ ἐκεῖνο, πού πήραν οἱ Εὐρωπαῖοι συνάδελφοί του, ἔφτασε ὁ Πόλιτης νά γίνῃ ἕνας ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους ἐργάτες μιᾶς καινούριας ἐπιστήμης». 49

Ἀπὸ τὴν ἴδια κίνηση ψυχῆς ἔγινε καί ὁ Ἀποστολάκης ὁ δημιουργὸς στὴ χώρα μας μιᾶς καινούριας ἐπιστήμης, τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας. Τὰ βιβλία του γιά τὸ Σολωμὸ καί τὸ δημοτικὸ τραγούδι «ἦταν ἡ ζωντανὴ ἀπόκριση ἐνὸς ἀντρα σὲ ζωντανὴ ἐρώτηση τῆς ζωῆς του», στὴν ἐρώτηση ἂν ὁ νέος ἐλληνισμὸς «πορεύεται τὸ σωστὸ τὸ δρόμο, ἂν ζητᾷ καί ἂν προσπαθεῖ νά ζήσει στὸν κόσμον ἀπάνω σύμφωνα μὲ τὸν προορισμὸ τοῦ ἀνθρώπου...» 50 Ἄν βέβαια νεοελληνικὴ φιλολογία ἦταν νά μαζέψῃ μὲ δελτία καί μὲ παραπομπὲς τὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ τῶν νεοελλήνων λογοτεχνῶν, νά φέρῃ στὴ ζωὴ λογοτεχνίτες πού δέν ζοῦσαν καί ὅταν ἀκόμη ἐζοῦσαν, νά κάνει βιβλιογραφίες γιά τοὺς πιδὸ ἀσήμαντους στιχοπλόκους καί τοὺς ἀκόμη πιδὸ ἀσήμαντους κριτικούς τους, τότε βέβαια ὁ Ἀποστολάκης δέν ἔκανε νεοελληνικὴ φιλολογία. Ἐκανε κάτι πολὺ περισσότερο: Γυμνασμένος μὲ τὸ λόγο τῶν κλασσικῶν τῆς Ἑλλάδας καί τῆς Εὐρώπης, ὕψωσε ἀνάμεσά μας τὸ ἀνάστημα τοῦ Σολωμοῦ καί τοῦ λαϊκοῦ τραγουδιστῆ καί μᾶς ἀπεκάλυψε τὸ πρόσωπο τοῦ γνήσιου λογοτέχνη. Ἔτσι ἔχουμε πιά ἀνάμεσά μας τὰ μέτρα πού χρειάζονται γιά νά ὀρίστῃ τὸ καλὸ καί τὸ κακὸ στὴ λογοτεχνικὴ δημιουργία, μιὰ πρώτη στέρεη βάση γιά τὴν ἱεράρχηση τῶν ἀξιῶν τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς.

Τὰ κριτήρια τῆς ἱεράρχησης αὐτῆς εἶναι ἀκλόνητα: Ὁ Ἀποστολάκης νοιάστηκε γιά τὴν ἀνοιξη τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας καί παραμέρισε—μὲ σκληρὴ ἐπίκριση, μὲ εἰρωνεία ἢ μὲ περιφρόνηση—ὁποιοδήποτε σοφίστημα παρουσιαζότανε ὡς ἔργο τοῦ λόγου. Ἀτόφια ψυχὴ ὅπως ἦταν, καί μάλιστα ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ περιφέρεια, οὔτε μέσα του οὔτε ἔξω του ἐπέτρεπε τὴ συνθηκολόγηση μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ ἐκλεκτικισμοῦ πού κυκλοφορεῖ στὰ λογοτεχνικὰ πεζοδρόμια. Ἀρχαϊκὸς ἀπὸ τὴν καταγωγή του, ἔμεινε ἀρχαϊκὸς καί στίς πνευματικὲς ἐκδηλώσεις του: Γιά τὸ καθαρὸ, ἀπαρτισμένο πνεῦμα του ἦταν ἀπαράδεχτὴ ἡ συμπαράθεση τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιστῆ μὲ τὴν ἀποσύνθεση τοῦ Καβάφη, τοῦ Σολωμοῦ μὲ τὴ σύγχρονη στιχοπλοκία, τοῦ ἤθους τῆς πονεμένης δημιουργίας ἀπὸ τίς ρίζες τῆς ζωῆς μὲ τὰ ματαιόσπουδα ξεγυμνώματα τῆς κούφιας ἀτομικότητας. Οἱ ἐπικρίσεις του, καθὼς ἐστρέφονταν σὲ πρόσωπα πού κυκλοφοροῦσαν μαζί μας καί πού τὰ ὀνόματά τους τὰ συναντούσαμε καί τὰ συναντοῦμε κάθε ἡμέρα τυπωμένα, ἐνό-

χλησαν, ἔδυσαρέστησαν και ἐθύμωσαν πολλούς. Στὴν πνευματικὴ δμως ζωὴ και μάλιστα στὸν καιρὸ μας και στὸν τόπο μας δὲν πρέπει νὰ μὲνει χῶρος γιὰ συναισθημάτα: Τὸ ἔργο τοῦ Ἀποστολάκη ἦταν ἔργο παιδείας. Και ἀπὸ τὴν ὑψηλὴν αὐτὴ σκοπιὰ δχι μόνο δικαιολογεῖται, ἀλλὰ και εἶναι χρέος ἠθικὸ ἢ ἐπικρίση — ἐπικρίση ποὺ στρέφεται ἐναντίον τῆς σοφιστείας και ὑπὲρ τῶν μητέρων ἰδεῶν. Ἡ ἱστοριοκρατούμενη συνείδηση θὰ μπορούσε νὰ δικαιολογήσει τὰ πάντα στὴ λογοτεχνία τῆς νέας Ἑλλάδας. Ἀλλὰ ἡ παιδεία δὲν εἶναι ἱστορία και μάλιστα ἱστορία δικηγορικὴ, ποὺ ἔρχεται νὰ ὑπερασπίσει και νὰ δικαιώσει ὁ,τιδήποτε γράφεται και κυκλοφορεῖ σὲ τυπωμένο χαρτί.

Ἱστορία σημαίνει ἀξιολογία. Ὁ κόσμος ἀξίων τοῦ Ἀποστολάκη ἦταν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, οἱ κλασσικοὶ τῆς Εὐρώπης και ἡ ἀνοιξη τοῦ νέου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Τώρα ποὺ ἐπέρασε πιά ἐκεῖθε ἀπὸ τὴ ζωὴ και ἀναμετροῦμε τὸ λόγο του ἀνάμεσά μας, δλα φαίνονται πιά ταιριασμένα: Ἡ δωρικὴ του ἐμφάνιση, ἡ ἐμμονὴ του στὰ κλασσικὰ ἀρχαῖα και στὰ ἀρχαῖα νεοελληνικά, τὸ αἶτημα παιδείας ποὺ ἐδημιούργησε τὸ ἔργο του. Μέσα στὴ ρευστότητα και τὴν ἀοριστία τῆς ἐποχῆς μας, ἡ δωρικὴ αὐτὴ καταβολὴ μὲνει «κάτι τὸ ζωντανό, γιὰ τοὺς ζωντανούς. Ζωὴ αὐτὸ τὸ ἴδιο».

ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στὸ περιοδικὸ «Κριτικὴ και Ποίηση» 1915-1916. Ὁ βίος τοῦ Θωμᾶ Καρλάτλ. I, Ἡ δοκιμασία, 19-36. II, Ἡ γνωριμία με τὸν Γκαίτε, 38-48. III, Στὴν ἐρημίαν, 69-85. IV, Δόξα, 120-130. V, Φλυαρίες, 131-141. VI, Ἡ Γερμανία, 141-154. VII, Ἐπίλογος, 195-205.
2. Ἐνθ. ἀν. 205.
3. Στὸ περιοδικὸ «Κριτικὴ και Ποίηση» 1919, 339 κ. ἑ.
4. Στὸ περιοδικὸ «Κριτικὴ και Ποίηση» 1916, 225-265.
5. Ἐνθ. ἀν. 225.
6. Ἐνθ. ἀν. 226.
7. Ἐνθ. ἀν. 248.
8. Ἐνθ. ἀν. 250.
9. Ἐνθ. ἀν. 251.
10. Ἐνθ. ἀν. 253.
11. Στὸ περιοδικὸ «Κριτικὴ και Ποίηση» 1919, 298-359.
12. Ἐνθ. ἀν. 306.
13. Ἐνθ. ἀν. 357.
14. «Ἡ Ποίηση στὴ ζωὴ μας» Ἀθήνα 1923, σελίδες 327 (Εἰσαγωγή 1-19, Ἡ συλλογὴ 20-92, Ὁ Σολωμὸς 93-327).
15. Ἐνθ. ἀν. 1-19.
16. Ἐνθ. ἀν. 1.
17. Ἐνθ. ἀν. 4.
18. Ἐνθ. ἀν. 89.
19. Χαρακτηριστικὰ γράφει ἀργότερα ὁ ἴδιος κρινοντας μιά σειρά μελετῶν γραμμένων ἀπὸ περιέργεια: «Ὁ εἰδικὸς ἱστορικὸς ἀποδεικνύει στὴν ἱστορικὴ μελέτη του, με τὴ βοήθεια τῶν δελτίων του, ἀπὸ τὸ ληξιαρχεῖο, ἀπὸ τὶς ἐφημερίδες και ἀπὸ ἄλλα δημόσια και ἰδιωτικὰ ἔγγραφα, πὼς τὸ ἐκλεκτὸ μέλος γεννήθηκε ἀπὸ μάννα και πατέρα. Ἄν ὁ εἰδικὸς ἱστορικὸς εἶναι βαθὺς και διαθέτει και δεύτερη κασσέλα με δελτία, δὲ σταματᾷ ἐδῶ, τραβᾷ παραπέρα σὲ πῶς θαυμαστὸ συμπέρασμα και ἀποδεικνύει πὼς οἱ γονιοὶ τοῦ μακαρίτη εἶχανε κ' ἐκείναι τὴ δικὴ τους τὴ μάννα και τὸ δικὸ τους τὸν πατέρα. Τέλος, ἂν ὁ μακαρίτης ἔτυχε νὰ εἶναι πολὺ ἐκλεκτὸ μέλος, τότε οἱ εἰδικοὶ ἱστορικοὶ βάζουν τὰ δυνατὰ τους νὰ βροῦνε τὸν ἐκλεκτὸ πρόγονο και ὁ εἰδικώτερος, με τὰ περισσότερα κουτιά δελτία, τὸν ἀνακαλύπτει στὸν πάτο τοῦ τελευταίου κουτιοῦ κ' εὐθὺς γράφει μελέτη γιὰ τὴν ἀδελφὴ τῆς γιαγιάς τοῦ μακαρίτη και δείχνει πὼς ἦτανε femme inspiratrice. Με τὴν ἀνακάλυψη τοῦ διαλεχτοῦ προγόνου τελειώνει πιά κ' ἡ ἱστορία τοῦ μακαρίτη και μαζί ἀποκορυφώνεται και ἡ τεράστια ἐπίδραση στοὺς συγχρόνους του, σύμφωνα πάντα με τὸν φυσικὸ νόμο: «ἄνω ποταμῶν ἱερῶν χωροδοσι πηγαι». «Τὸ κλέφτικο τραγοῦδι», «Πολιτικὴ Ἐπιθεώρησις», 1945, 1085, 5.
20. «Τὰ Τραγοῦδια μας», Ἀθήνα 1934, σελίδες 365 (Εἰσαγωγή 5-9, Σολωμὸς I, 10-11, II, Ἡ ἐτοιμασία 12-59, Ἡ ἐπιτυχία 60-290, Κάλβος 291-365).
21. Ἐνθ. ἀν. 8.
22. Ἐνθ. ἀν. 8.

23. Ἐνθ. ἀν. 9.
24. Ἡ «ἐτοιμασία», κατὰ τὸν Ἀποστολάκη, τελειώνει στὴν «Ὠδὴ στὴ Σελήνη» και ἡ «ἐπιτυχία» ἀρχίζει ἀπὸ τὸν «Ἕγμνο στὴν Ἐλευθερία». Ὁ ἴδιος δμως προσθέτει, σελ. 11, ὅτι ἡ σειρά αὐτὴ εἶναι ἀξιολογικὴ και δχι χρονολογικὴ. Οἱ χρονολογικὲς πάντως μετατροπὲς σὲ ἀξιολογικὴ κλιμάκωση εἶναι ἐλάχιστες και ἀσήμαντες.
25. Ἐνθ. ἀν. 37.
26. Ἐνθ. ἀν. 77.
27. Ἐνθ. ἀν. 140.
28. Ἐνθ. ἀν. 234.
29. Ἐνθ. ἀν. 234.
30. Ἐνθ. ἀν. 235.
31. Ἐνθ. ἀν. 291-365.
32. «Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης». Αἰσθητικὴ μελέτη, Ἀθήνα 1936, σελίδες 83 (Εἰσαγωγή 7-10, Ἡ γλῶσσα 10-15, Ἡ γλῶσσα στὴ θεωρία 15-25, Ἡ γλῶσσα στὴν πράξη 25-27, Τὸ ψυχικὸ περιεχόμενον 27-31, Τὸ τραγοῦδι τοῦ Βαλαωρίτη 31-61, Κέντρο δημιουργίας 62-80, Γενικὸς χαρακτηρισμὸς 81-83).
33. Ἐνθ. ἀν. 27 κ. ἑ.
34. «Τὰ δημοτικὰ τραγοῦδια». Μέρος Α'. Οἱ συλλογές. Ἀθήνα 1929, σελίδες 332 (Τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι και ἡ μελέτη του 5-11, Ἡ συλλογὴ τοῦ Ζαμπέλιου 12-133, Οἱ «Ἐκλογές» τοῦ Πολίτη 134-273, Ὁ Πολίτης 274-325, Συμπλήρωμα 326-332).
35. Ἡ συλλογὴ τοῦ Ἀραβαντινοῦ. Τὸ κλέφτικο τραγοῦδι. Ἀθήνα 1941, σελίδες 63.
36. Τὸ τραγοῦδι τῆς Ἁγιά Σοφίας. Θεσσαλονίκη 1939, σελίδες 15.
37. Στὸ περιοδικὸ «Πολιτικὴ Ἐπιθεώρησις» 1945-1946. «Τὸ Κλέφτικο Τραγοῦδι. Τὸ πνεῦμα και ἡ τέχνη του». Εἰσαγωγή, τεύχ. 18 (1945), 1081-1090, Κριτικὴ κειμένου, Α' Τεύχ. 5-6 (1946) 320-336, Κριτικὴ κειμένου, Β', τεύχ. 7-8 (1946) 425-437. Και στὸ τελευταῖο αὐτὸ δημοσίευσμά του ὁ Ἀποστολάκης δὲν εἶπε πὼς πρέπει νὰ γίνῃ ἡ ἐκδοσι τῶν δημοτικῶν τραγοῦδιῶν, καθὼς τὸ εἶχε ζητήσει στὴ διεξοδικὴ κριτικὴ του γιὰ «Τὰ δημοτικὰ τραγοῦδια» ὁ Ἰωάννης Σουκουτρῆς, Byzantinisch — Neugriechische Jahrbücher, 7 (1930) 499-514. Ἡ μέθοδος τοῦ Πολίτη εἶναι πιά φανερό πὼς δὲν ἦταν ἡ δέουσα. Αὐτὸ δμως κάνει ἀκόμη πῶς ἀναγκαῖα τὴν ἀναζήτησι τῆς ὀρθῆς μεθόδου και εἶναι κρίμα ποὺ δὲν θέλησε ἢ δὲν μπόρεσε ὁ Ἀποστολάκης νὰ ἀναπτύξει τὶς σχετικὲς ἀπόψεις του.
38. Ὁ Κρυστάλλης και τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι, Θεσσαλονίκη 1937, σελίδες 68.
39. «Τὸ Κλέφτικο τραγοῦδι», Εἰσαγωγή, Ἐνθ. ἀν. 1081.
40. Ἐνθ. ἀν. 1084.
41. Κυρίως στὸ βιβλίον «Τὰ δημοτικὰ τραγοῦδια», 308, 2.
42. «Ἡ ποίηση στὴ ζωὴ μας», 24, 1.
43. «Ἡ ποίηση στὴ ζωὴ μας», 1

ΒΑΣ. Λ.